

Ludwig Wittgenstein

TRACTATUS

LOGISCH-FILOSOFISCHE
VERHANDELING

Vertaling en inleiding
Victor Gijssbers

Boom

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Logisch-philosophische Abhandlung* in *Annalen der Naturphilosophie* 14 (1921), en in 1922 in boekvorm in een gecorrigeerde, tweetalige uitgave (Duits/Engels) onder de titel *Tractatus Logico-Philosophicus* (Londen: Routledge & Kegan Paul).

© Nederlandstalige editie Victor Gijsbers & Boom uitgevers Amsterdam, 2022

© Inleiding Victor Gijsbers, 2022

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j° Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Ontwerp en verzorging omslag: Mijke Wondergem

Afbeelding omslag: © Eloisa Iturbe

Verzorging binnenwerk: Marry van Baar

ISBN 978 90 2443 955 3 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUD

Inleiding 7

Victor Gijsbers

Tractatus logico-philosophicus 32

Verantwoording van de vertaler 185

Verklaring van de logische tekens 187

INLEIDING

Victor Gijsbers

1.

Ludwig Wittgenstein werd geboren in Wenen in 1889, als de jongste telg van een steenrijke familie, en overleed in 1951 in Cambridge, waar hij van 1939 tot 1947 hoogleraar geweest was. Tijdens zijn leven publiceerde hij weinig. Dat hij bij zijn dood al tot de belangrijkste filosofen van de twintigste eeuw werd gerekend, kwam vooral door één boek. Dit verscheen in 1921 in het Duits als *Logisch-philosophische Abhandlung*, maar is wereldwijd bekend geworden onder de titel van de Engelse vertaling: *Tractatus Logico-Philosophicus*.

De *Tractatus* was het resultaat van zeven jaar nadenken over wat Wittgenstein in één woord ‘logica’ had kunnen noemen. In 1911 was hij, officieel bezig met een ingenieursstudie in Manchester, naar Cambridge gereisd om daar over de nieuwe formele logica te spreken met Bertrand Russell. Russell vond de jonge Oostenrijker eerst maar een vreemde kwibus, maar al snel raakte hij onder de indruk van Wittgensteins intelligentie en passie. Hij begon in hem een ideale discipel te zien die het werk zou kunnen voortzetten dat Russell begonnen was in *The Principles of Mathematics* (1903) en *Principia Mathematica* (1910-1913). In deze boeken wilde Russell de wiskunde – die toentertijd in een heuse grondslagen crisis verzeild was geraakt – stevig funderen op de formele logica. Hoewel met *Principia Mathematica* al enkele belangrijke stappen waren gezet, was Russell nog verre van tevreden met het resultaat. Hij hoopte dat de jonge en geniale Wittgenstein het project verder zou kunnen brengen.

Het probleem van geniale discipelen is echter dat ze het werk van hun meester misschien in zekere zin wel voortzetten, maar het daarbij dan tegelijkertijd ondergraven of een geheel nieuwe wending geven. Met Russell en Wittgenstein ging het niet anders. Toen Wittgenstein in 1918 het manuscript van de *Tractatus* gereed had – hij had er zelfs als vrijwilliger aan het Oostfront nog aan gewerkt, en legde er de laatste hand aan tijdens een militair verlof –, verdedigde hij een fundamenteel andere visie op taal, logica en wiskunde dan Russell. Ja, deze moest toegeven de grootste moeite te hebben Wittgensteins tekst zelfs maar te begrijpen.

Veel lezers zullen wat betreft dat laatste met Russell sympathiseren. De *Tractatus*, die barokke aaneenschakeling van logische formules en op het oog diepzinnige spreuken, is een fascinerende, misschien zelfs een heerlijke, in ieder geval een *verleidelijke* tekst; maar een schoolvoorbeeld van helderheid is hij niet. Neem bijvoorbeeld de eerste stellingen: ‘1: De wereld is alles wat het geval is. 1.1: De wereld is het geheel der feiten, niet der dingen.’ Wanneer de lezer hiermee wordt geconfronteerd kan de schrik haar gemakkelijk om het hart slaan. *Waarom* zegt Wittgenstein dit? *Wat* zegt hij eigenlijk? Ligt het aan *ons* als we dat niet meteen begrijpen? En de lezer zal zeker niet worden gerustgesteld door het feit dat Wittgenstein in de inleiding van de *Tractatus* zegt dat het boek alleen begrepen kan worden door wie dit alles ‘zelf al eens gedacht heeft’!

Gelukkig is de situatie verre van hopeloos. Niet alleen is er tegenwoordig een immens uitgebreide secundaire literatuur. Maar ook zonder al te diep in de boeken te duiken kunnen we een heel eind komen met de *Tractatus*. Daarbij is het dan wel van belang dat we begrijpen wat de essentie van Wittgensteins project is; hoe hij te werk gaat; en hoe de verschillende delen van de tekst met elkaar samenhangen. Dergelijke handvatten wil dit voorwoord de lezer graag bieden. Want dat het stoeien met de *Tractatus* filosofisch de moeite meer dan waard is, daar hoeft men na honderd jaar van niet-aflaten-de populariteit niet aan te twijfelen.

Waar gaat de *Tractatus* eigenlijk over? Over alles, lijkt het wel; over de wereld, de wiskunde, de taal, en zelfs over de dood, de ethiek en het mystieke. Geen filosofisch thema blijft onaangeroerd. En toch kunnen we het onderwerp, zoals hiervoor reeds aangegeven, ook in één woord vangen: logica. Maar met 'logica' bedoelen we dan niet – of in ieder geval niet alleen en niet voornamelijk – de leer van het juist argumenteren. De term staat hier voor een veel breder filosofisch onderzoek naar de relatie tussen denken, taal en wereld. Dus laten we dat als eerste, voorlopige uitgangspunt nemen: Wittgenstein wil begrijpen hoe denken, taal en wereld met elkaar samenhangen.

Met name de taal staat centraal in de *Tractatus*. Hierin toont Wittgenstein zich een representant van wat de *linguistic turn* wordt genoemd, de ontwikkeling waarbij Europese en Amerikaanse filosofen vanaf het begin van de twintigste eeuw hun aandacht steeds meer richten op het verschijnsel taal. Ons denken, zo is de gedachte, is door en door talig. (Wittgenstein formuleert dit bondig in stelling 4: 'De gedachte is de betekenisvolle zin.') Taal is echter een veel concreter onderzoeksobject dan onze mentale toestanden. Zodoende mogen we hopen dat we de traditionele filosofische problemen met groter succes te lijf kunnen gaan wanneer we ze herformuleren als vragen over taal.

Wittgenstein zal dus de taal onderzoeken. Maar niet alle aspecten van de taal. Hij is bijvoorbeeld volmaakt ongeïnteresseerd in de karakteristieke eigenschappen van het Duits, het Nederlands, het Japans, of welke andere natuurlijke taal ook. Wat Wittgenstein wil begrijpen is niet een *bepaalde* bestaande taal, en zelfs niet iets wat alle *bestaande* talen met elkaar gemeen zouden hebben, maar datgene wat alle *mogelijke* talen met elkaar gemeen moeten hebben, willen ze überhaupt kunnen dienen als het medium waarin wij nadenken over de wereld. De logica is dus niet een empirisch onderzoek naar concrete talen die in de wereld gesproken worden, maar een a-prioridiscipline die uiteenzet hoe een taal in elkaar *moet* zitten, willen er waarheden in *kunnen* worden uitgesproken.

Bekijken we nogmaals stelling 4: 'De gedachte is de betekenis-

volle zin.’ Een onderzoek naar taal is dus meteen ook een onderzoek naar het denken. Als we weten wat er wel en niet in de taal kan worden uitgedrukt, weten we ook wat er wel en niet kan worden gedacht. Zoals Wittgenstein het in de inleiding zegt: ‘[h]et boek wil dus het denken een grens trekken’. Hij voegt daar echter meteen aan toe dat dit eigenlijk niet kan. Want zouden we, om te laten zien waar de grens van het denkbare ligt, niet ook moeten kunnen denken wat er voorbij die grens ligt? Maar dat is nu juist het ondenkbare.

Dit is een paradox die in de hele *Tractatus* voelbaar is, en die tegen het einde zijn apotheose bereikt wanneer Wittgenstein over zijn eigen boek lijkt te concluderen dat het één lange en bij voorbaat tot mislukken gedoemde poging was om het ondenkbare te denken, om het onzegbare te zeggen. Dan rest alleen een berustende stilte die wordt aangekondigd in stelling 7: ‘Waarvan men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen.’ We komen hier in de secties 8 en 9 op terug.

De gedachte is de betekenisvolle zin; en zinnen, zo zal Wittgenstein ons vertellen, hebben alleen betekenis wanneer ze over de wereld gaan. Een onderzoek naar de werking van de taal is dus meteen ook een onderzoek naar de wereld; zo niet naar de wereld *an sich*, dan toch in ieder geval naar de wereld voor zover wij deze kunnen denken en beschrijven. Zodoende kan Wittgenstein uit zijn taaltheorie conclusies trekken over de wereld. Laten we om daar een voorbeeld van te zien nog eens kijken naar die beroemde stellingen aan het begin van het boek:

- 1 De wereld is alles wat het geval is.
- 1.1 De wereld is het geheel der feiten, niet der dingen.
- 1.1.1 De wereld is door de feiten bepaald en daardoor, dat het alle feiten zijn.

Officieel werkt het nummersysteem zo, dat 1.1 een opmerking bij of uitleg van 1 zou zijn, en 1.1.1 weer een opmerking bij of uitleg van 1.1. In de praktijk houdt Wittgenstein zich hier niet altijd even goed aan, maar in dit geval valt er op de nummering niets aan te merken. De wereld is alles wat het geval is; wat betekent dat? Welnu, wat is het geval? Dingen zijn niet het geval; feiten zijn het geval. Mijn haardos is

niet het geval; dat mijn hardos weelderig is, dat is het geval. Stelling 1.1 legt dus in meer detail uit wat stelling 1 eigenlijk zegt. En 1.11 is een opmerking bij 1.1, waarin Wittgenstein ons erop wijst dat de aard van de wereld volkomen bepaald is wanneer alle feiten gegeven zijn en bovendien is gegeven dat dit alle feiten zijn. Dan is er immers precies bepaald wat wel en wat niet het geval is.

Maar waarom zouden we denken dat de wereld het geheel der feiten, niet der dingen is? Zeker is dat Wittgenstein hier – en heel vaak in de *Tractatus* – geen expliciet argument geeft, maar het aan de lezer overlaat om over het verband tussen de stellingen na te denken. Dit maakt het boek lastig, maar ook spannend. Het is als een puzzel die we moeten oplossen door goed op te letten, verbanden te leggen, hypothesen te toetsen. De beginnende *Tractatus*-lezer moet het boek vooral ook met zo'n houding tegemoet treden, en niet ontmoedigd raken wanneer de tekst zijn geheimen niet meteen wil prijsgeven! Filosoferen, zo lijkt Wittgenstein ons te willen zeggen, is niet dat je bepaalde antwoorden aangereikt krijgt. Het is een activiteit.

Laten we deze eerste puzzel eens proberen op te lossen. Waarom zouden we denken dat de wereld het geheel der feiten, niet der dingen is? Een tipje van de sluier wordt misschien opgelicht door stelling 1.11. Als ik alle feiten ken, dan is de wereld volkomen bepaald. Als ik alle dingen ken, dan is dat nog helemaal niet het geval. Immers, dezelfde dingen zouden ook in heel andere combinaties kunnen voorkomen. Dat het universum zowel mijn bureau als mijn buste van Nietzsche bevat, laat onbepaald of die buste zich op mijn bureau bevindt, of onder mijn bureau, of misschien helemaal niet in de buurt van mijn bureau. Uit een lijst van de dingen kan men dus niet alle waarheden over het universum afleiden. Men zou kunnen zeggen dat de wereld niet het geheel der dingen kan zijn, omdat het geheel der dingen geen unieke wereld bepaalt.

Daar zit iets in, maar toch kan dat niet het hele verhaal zijn. Misschien is de wereld niet het geheel der dingen, maar dat betekent nog niet automatisch dat de wereld dus het geheel der feiten is. Daarvoor zouden we graag een positief argument willen hebben, bijvoorbeeld om uit te sluiten dat we een derde en betere mogelijkheid over het hoofd zien. Nu kunnen we dat argument gelukkig ook wel vinden

in de *Tractatus*. Maar niet hier, niet in de stellingen die met het cijfer 1 beginnen. Het is belangrijk dit te beseffen: hoewel de opbouw van Wittgensteins boek in de verte misschien doet denken aan een werk als de *Ethica* van Spinoza, waar elke genummerde stelling volgt uit de stellingen die eerder in het boek zijn bewezen, is de logische structuur van de *Tractatus* in feite totaal anders. Wat Wittgenstein op het ene punt van het boek zegt, wordt vaak pas verduidelijkt of gerechvaardigd op een veel later punt.

Een van de dingen die we later in het boek zullen leren, is dat wij de wereld representeren door middel van betekenisvolle zinnen. En wat wordt er eigenlijk uitgedrukt in een betekenisvolle zin? Neem de volgende zin: ‘De buste staat op het bureau.’ Daarmee wordt niet de buste of het bureau uitgedrukt, of de ruimte waarin deze voorwerpen zich bevinden; wat we uitdrukken is *dát* de buste op het bureau staat. Maar iets dergelijks dat we uitdrukken met een ‘dat’ – *dát* de buste op het bureau staat, *dát* mijn haardos weelderig is – is precies wat we een feit noemen. Taal gaat over de wereld; wat in taal wordt uitgedrukt zijn feiten; en dus moet de wereld wel het geheel der feiten zijn. Dat is – grofweg – hoe we het argument voor stelling 1 kunnen begrijpen. Zo is het de taaltheorie die Wittgenstein in de latere secties van de *Tractatus* ontwikkelt, die duidelijk maakt waarom hij aan het begin van het boek zegt wat hij zegt.

Tot zover ons voorbeeld van hoe de *Tractatus* in elkaar steekt. Laten we nu terugkeren naar Wittgensteins project: begrijpen wat alle mogelijke talen met elkaar gemeen moeten hebben, willen ze kunnen dienen als het medium waarin wij nadenken over de wereld.

3.

Taal gaat over de wereld. Ik zeg bijvoorbeeld: ‘Mijn haardos is weelderig.’ Daarmee druk ik een bepaald feit uit, een stand van zaken in de werkelijkheid. Niets lijkt trivialer. Maar hoe doet taal dit? Hoe is het mogelijk voor taal om over de wereld te gaan? Een groot deel van de *Tractatus* gaat over dit soort vragen; het boek exploreert mogelijke antwoorden en onderwerpt die waar nodig aan kritiek.

Stel dat iemand de volgende theorie ontwikkelt: er bestaat een verbinding tussen de zin ‘Mijn haardos is weelderig’ en het feit in de wereld dat mijn haardos weelderig is; en het is die verbinding tussen de zin en het feit die de betekenis van mijn zin bepaalt. We zouden kunnen zeggen: de zin betekent het feit waarnaar hij verwijst. Dat klinkt misschien aardig, maar deze theorie leidt onmiddellijk tot een enorm probleem. Want stel nu dat ik zeg: ‘Mijn haar is gemillimeterd.’ Deze zin heeft ook betekenis. Maar er is geen feit in de wereld ‘dat mijn haar gemillimeterd is’, en dus is er ook geen feit dat met mijn zin in de juiste verbinding kan staan. Deze theorie heeft dus de onacceptabele consequentie dat onware zinnen geen betekenis hebben.

Nu zouden we de gegeven theorie misschien op de volgende manier kunnen uitbreiden. De ware zin ‘Mijn haardos is weelderig’ heeft betekenis doordat hij een verbinding heeft met het feit dat hij beschrijft, namelijk dat mijn haardos weelderig is; en de onware zin ‘Mijn haar is gemillimeterd’ heeft betekenis doordat hij een verbinding heeft, niet met het feit dat hij beschrijft (want dat is er niet), maar met het feit waarmee hij in tegenspraak is, dus ook met het feit dat mijn haardos weelderig is. De verbinding moet in deze twee gevallen dan natuurlijk wel een andere zijn. We zouden kunnen zeggen dat ‘Mijn haardos is weelderig’ in een *ware*, en ‘Mijn haar is gemillimeterd’ in een *onware* verbinding met het feit staat.

Is zo’n theorie wel acceptabel? In ieder geval niet volgens Wittgenstein, die het volgende schrijft in stelling 4.061 (waarin het teken ‘~’ voor ‘niet’ staat; zie ‘Verklaring van de logische tekens’ op pagina 187):

Slaat men er geen acht op dat de zin een van de feiten onafhankelijke betekenis heeft, dan kan men gemakkelijk geloven dat waar en onwaar gelijkwaardige relaties tussen het teken en het door het teken aangeduide zijn.

Men zou dan bijvoorbeeld kunnen zeggen dat ‘p’ op de ware manier aanduidt wat ‘~p’ op de onware manier aanduidt, enzovoort.

Het probleem is volgens Wittgenstein dus dat deze theorie er geen acht op slaat dat de betekenis van een zin onafhankelijk is van de feiten; dat we al weten wat een zin betekent voordat we weten of de zin waar of onwaar is. De zin 'Mijn haar is weelderig' betekent hetzelfde, of mijn haardos nu wel of niet weelderig is. Zoals Wittgenstein het uitdrukt in stelling 4.024:

Een zin begrijpen houdt in: weten wat het geval is als hij waar is.

(Men kan een zin dus begrijpen zonder te weten of hij waar is.)

Men begrijpt de zin wanneer men de onderdelen ervan begrijpt.

Hoe komt de relatie tussen taal en wereld dan wel tot stand, als de voorgaande theorieën onjuist zijn? Een belangrijke aanwijzing hiervoor vinden we in de laatste zin van het zojuist geciteerde. We begrijpen zinnen wanneer we de onderdelen ervan begrijpen. Betekent dat dus dat we eerst moeten begrijpen wat 'mijn' en 'haardos' en 'is' en 'weelderig' betekenen, en dat we daaruit kunnen afleiden wat 'Mijn haardos is weelderig' betekent? Ja en nee. Inderdaad vereist het begrip van een zin een analyse in de onderdelen waaruit deze is opgebouwd. Maar de elementen waaruit een zin is opgebouwd, zijn niet per se – zijn zelfs eigenlijk nooit – simpelweg de woorden die in de zin voorkomen.

We kunnen dit laatste gemakkelijk illustreren. Neem het woord 'mijn'. Het is onmogelijk om eerst de betekenis van het woord 'mijn' vast te stellen en daarna pas de betekenis van de zin waarin het woord voorkomt. De betekenis van het woord hangt immers af van de betekenis van de zin. Om dit te zien hoeven we maar te kijken naar een zin als deze: 'Hij stapte in mijn (goud)mijn op een mijn.' Dit soort voorbeelden van contextafhankelijkheid zijn belangrijk voor filosofen die nadenken over interpretatie en leiden tot ideeën als 'de hermeneutische cirkel'.

Maar Wittgenstein houdt zich niet bezig met de vraag hoe mensen in de praktijk interpreteren; dat is niet waar het in een logisch

onderzoek van taal over gaat. De *Tractatus* is dan ook geen bijdrage aan de hermeneutiek. Wat voor Wittgenstein wel van belang is, is dat de normale omgangstaal heel ver af kan staan van de ware logische vorm van de zinnen. Hij schrijft hierover in 4.002 onder andere:

De mens kan talen construeren waarmee elke betekenis uitgedrukt kan worden, zonder er enig idee van te hebben hoe en wat elk woord betekent. – Zoals men ook spreekt zonder te weten hoe de afzonderlijke geluiden voortgebracht worden.

De omgangstaal is een deel van het menselijk organisme en niet minder gecompliceerd dan dit.

Het is volstrekt onmogelijk de logica van de taal rechtstreeks aan de taal af te lezen.

Het heeft dus geen zin om naar ‘Mijn haardos is weelderig’ te kijken en te proberen aan deze zin zelf, zoals hij aan ons gepresenteerd wordt, af te lezen wat de ultieme, kleinste onderdelen van de taal zijn. Om vooruitgang te boeken moeten we de zaken anders aanpakken. Het verstandigst is het om eerst naar Wittgensteins eigen theorie over de betekenis van zinnen te kijken: zijn zogenoemde *beeldtheorie*.

4.

In 1914 las Wittgenstein een artikel over een rechtbank in Parijs waar de situatie bij een auto-ongeluk werd nagebootst door middel van figuurtjes en poppetjes. We kunnen ons voorstellen dat bepaalde grote blokken de gebouwen voorstelden; andere, kleinere blokken, de auto's; en poppetjes de mensen. Om als model van de werkelijkheid te kunnen dienen moet natuurlijk van tevoren worden vastgelegd welk object in het model met welk object in de werkelijkheid correspondeert: dit blok met deze auto, dit poppetje met die persoon. Bovendien moet duidelijk zijn op wat voor manier het model de werkelijkheid afbeeldt. In dit geval zullen de onderlinge afstanden tussen de blokken en de poppetjes op schaal de onderlinge afstanden tussen de gerepresenteerde objecten afbeelden.